

Breukelen tijdens de Middeleeuwen: kort verslag van een cursus

Het tweede lustrum van de Historische Kring Breukelen was aanleiding om in samenwerking met het cursusproject van het SWIB begin 1996 een cursus van zes avonden te organiseren over Breukelen tijdens de Middeleeuwen. Een aantrekkelijk onderwerp, naar bleek: maar liefst 34 cursisten schreven in om door tien eeuwen geschiedenis gevoerd te worden. De cursus werd gegeven door Arie Manten. Helaas moest hij één avond verstek laten gaan; een vervanger was bij de hand in de figuur van zijn voorouder Arien Evertsz, bouwmeester, compleet in het Middeleeuwse pak, behorend bij zijn functie, en met zijn eigen Middeleeuwse stoel (zie de door de heer Van Walderveen gemaakte foto). De hele cursus werd ondersteund door veel fotokopieën en diverse 'tentoonstellinkjes' (boeken over de Middeleeuwen in het algemeen; publicaties over de oude geschiedenis van Breukelen; grammofonplaten en CD's met Middeleeuwse muziek).

Tien eeuwen in zes avonden! Het zal duidelijk zijn dat in dat tijdsbestek slechts in grote lijnen een beeld geschetst kon worden van het gebied van de huidige Gemeente Breukelen vanaf ca. 400 tot omstreeks 1400. De vele waardevolle informatie werd hier voor het eerst gepresenteerd in een breed historisch perspectief. Velen van u zullen dan ook uitzien naar publicatie van de gegevens. Dit artikel beoogt slechts een indruk te geven van een aantal van de onderwerpen die tijdens deze boeiende cursus de revue zijn gepasseerd.

Het begin

Aan het begin van de Middeleeuwen bestonden de Vechtstreek en haar wijdere omgeving uit vrije natuur. Vermoedelijk zijn in de loop van de 6de eeuw op de al vele eeuwen bewoonde oeverwallen van de Vecht en de Aa de oerdorpjes Breukelen en Nieuwer Ter Aa ontstaan. De oude structuur van Breukelen is in grote lijnen nog steeds in het dorp aanwezig: de Brugstraat en de zuidzijde van de Kerkbrink, met dwars daarop de Dannestraat en de Herenstraat: ongeplaveide, vaak modderige banen, waar mens en dier gebruik van maakten.

In de 7de eeuw drongen de Franken, door het veroveren van delen van het Friese koninkrijk, steeds verder in onze richting. De Friese koning stelde, in het kader van de defensie, in zijn rijk een aantal gouwen (districten) in met een eigen bestuurder. Eén daarvan was het gebied Niftarlake.

Het grootgrondbezit werd overheersend. Het beheer werd geregeld door ene Atto, of een van hem afstammende Attinga, wiens villa direct ten westen van het huidige restaurant L'Escargot lag: de Breukelerhof of de Hofstede de Poel. Het gebied dat hij beheerde, waarvan Breukelen de kern vormde, werd Attingahem genoemd (tot in de 11de eeuw). Zeker is dat Bonifatius hier rond 720 de overgang naar het Christendom bewerkstelligde: hij stichtte de Pieterskerk. Bonifatius werd opgevolgd door de uit onze Vechtstreek afkomstige geloofsverkondiger Liudger, uit het

geslacht van Ado (= Atto). Hij genoot de volledige steun van keizer Karel de Grote. Tot aan het einde van de 8ste eeuw was Attingahem de enige parochie in de Vechtstreek ten noorden van Utrecht.

De feodale structuur van de oude samenleving, met zijn onvrije (horige) boerenbevolking, werd door de christelijke kerk niet veranderd.

De Noormannen

De Vikingen, die handig gebruik maakten van de machtsstrijd na de dood van Karel de Grote, kwamen met hun oorlogsschepen in 834 voor het eerst op de Vecht langs Breukelen en Nieuwer Ter Aa varen. In de jaren daarna leefde men in de Vechtstreek steeds meer onder de dreiging door de Vikingen geplunderd te worden. In 888 kwam Niftarlake onder het Duitse Rijk. De onrust bleef. Waren voorheen de gouwgraven machtige heren, nu gingen de Duitse koningen meer en meer het centrale gezag versterken. Dit werd het einde van de gouw Niftarlake (953). Sindsdien had men in de Vechtstreek vooral met de bisschop van Utrecht te maken. Deze had ook recht op de veenwildernis rond het bestuursgebied gekregen. De heer van de Breukelerhof De Poel beschouwde zich echter al eeuwen als enige recht-hebbende. De kiem voor een eeuwenlange machtsstrijd was gelegd.

De ontginningen

Al vóór het jaar 1000 is het woeste land van Oukoop in cultuur gebracht. Daarna volgden Maarsenerbroek, Otterspoorbroek en Oud Aa. Het tot stand komen van de boerenbedrijven op het veen had sociale spanningen tot gevolg, want de gevestigde, overwegend horige boeren op de kleigronden keken afgunstig naar hun vrije collega's op het nieuwe land. Productieoverschotten van de landbouw werden in Breukelen verhandeld en over de Vecht verder verscheept. De Pieterskerk zag hierin extra inkomsten. Om de door de parochie ge-heven cijns te ontlopen, werd door boeren die niet onder het kerspel Breukelen vielen vaak uitgeweken naar Nieuwer Ter Aa, hetgeen de ontwikkeling van dit dorp ten goede kwam.

Omstreeks 1100 werd begonnen met de tweede ontginningsslag: Kortrijk, Vijfhoeven, Gieltjesdorp, Portengen-Noordeinde en Portengen-Ter Aa. De beide laatste vormden met Kortrijk de nieuwe gerechtshoofdelijkheid Ruwiel. Veel ontginningswerk werd gedaan door 'gastarbeiders', vaak afkomstig uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Namen als Kortrijk en Portengen (= Bretagne) herinneren aan hen. De bisschop, die zich steeds meer ging ergeren aan al die edelen die door ontginningen hun bezit alsmaar uitbreidden, had in het midden van de 11de eeuw een steunpunt in ons gebied nodig: het Huis Ter Aa met het hem gezinde geslacht Van der Aa.

De Breukelerhof antwoordde met huis en geslacht Van Ruwiel op een zeer strategische plek: de rivier de Aa maakte tot ongeveer het midden van de 13de eeuw deel uit van de hoofdstroom van de Vecht en was als zodanig van groot belang voor de scheepvaart tussen Utrecht en de Zuiderzee, de Waddenzee en verder. Daarna ging de scheepvaart meer en meer de kortere afsnijding van de meander volgen. Dat is de huidige loop van de Vecht tussen Breukelen en Nieuwersluis. De "oude Aase omweg" raakte steeds meer in onbruik.

De bisschop greep uiteindelijk in door het Bisschopsrecht in te stellen. De rechtsmacht over het hele gebied viel rechtstreeks onder hem. Verder kwam ook de zeggenschap over alle toekomstige ontginningen onder de bisschop. Het oude land tegenover het Ronde Dorp van Breukelen werd toebedeeld aan de proost van het Kapittel van St. Pieter, en het Breukeleven aan het Kapittel zelf: zij waren trouw aan de bisschop. De oude vronhoeve De Poel werd tot bisschoppelijk leengoed gemaakt; dat zal zeker als een forse vernedering zijn beleefd.

Vroeg in de 12de eeuw vond de derde ontginningsslag plaats en ontstond het Zuideind van Portengen. De vierde ontginningsslag op de helft van de 12de eeuw, Kockengen, werd zeer door de bisschop aangemoedigd: vanuit Holland rukte de graaf op met zijn ontginningen! Waar zou de grens tussen Utrecht en Holland komen te liggen?

De naam Kockengen onthult dat een Frans verhaal in de mondelinge versie naar hier kwam: de fabel over het land van Cockagne, dat is Luilekkerland.

Rond 1200 was ten westen van de Vecht in onze omgeving het einde van de ontginnings-geschiedenis bereikt. Het slagenlandschap is nu nog goed herkenbaar. De dijken van waaruit de ontginningen werden uitgevoerd, zoals de Broekdijk, de Oud Aase dijk, de Kortrijkse dijk, de Portengense dijk, liggen goeddeels nog op dezelfde plaatsen als waar ze zo'n 1000 tot 800 jaar geleden werden aangelegd.

Op kerkelijk gebied tekende zich vanaf de tweede helft van de 11de eeuw een zekere emancipatie van de gelovigen af. Nieuwer Ter Aa viel toen onder de parochie van Loenen, maar de afstand maakte dat men in 1138 toestemming kreeg voor een eigen parochiekerk.

Landbouw ten oosten van de Vecht

Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw werd het noodzakelijk dat ieder dorp langs de Vecht dijken ging aanleggen. Op 26 mei 1173 trad de Vecht op rampzalige schaal buiten zijn oevers; ernstiger dan ooit tevoren.

Nadat de ontginningen ten westen van de Vecht voltooid waren, begon men met het in cultuur brengen van het veengebied aan de oostzijde, op zijn vroegst rond 1100: Oostbroek, Herverskop, Achttienhoven, Westbroek, Maarsseveen en Breukeleveen. Hier konden volwassen boerenzonen zich vestigen voor wie ten westen van de Vecht geen eigen volwaardig landbouwbedrijf beschikbaar was. En ook hier gold: zij die door graven van sloten land wonnen, werden de eigenaars. Er ontstonden zo aan de oostkant van de Zogdijk (= Scheendijk) 24 hoeven van omstreeks 15 hectare. Allemaal landbouw, want pas later begon de turfexploitatie. De voornaamste landbouwgewassen waren rogge, gerst, haver, boekweit, hennep en peulvruchten. Schapen, varkens, geiten en pluimvee vormden de veestapel. De opbrengsten van akkerbouw en veeteelt waren betrekkelijk gering; slechte oogstjaren veroorzaakten al snel hongersnood. Als trekdier werd in onze streken vooral het paard gebruikt. Met name op het veenland ten oosten van de Vecht was de imkerij een belangrijke nevenactiviteit: honing was de belangrijkste zoetstof waarover men beschikte.

De boeren hadden in hun huis weinig privacy. Het meubilar was schaars. Het menu van de 13de-eeuwse boeren bestond voornamelijk uit brei, gemaakt van genoemde landbouwgewassen, met roggebrood, erwten, bonen en spek. Bier was de hoofddrank. Veel tafelmanieren, in onze ogen althans, kende men niet: iedereen pakte het eten met de hand uit een gemeenschappelijke schaal (wel eerst wassen!). En als je met rechts het voedsel tot je nam, moest je in je linkerhand je neus maar snuiten. Spuwen was een algemene gewoonte, maar wel ónder de tafel!

Kockengen

Bij zijn ontstaan, omstreeks 1150 - 1160, zal de ontginning Kockengen als een bestuurlijke eenheid zijn ingericht. In de eerste helft van de 14de eeuw was Kockengen echter opgedeeld in vier gerechtsheerlijkheden. In die tijd ook kreeg Kockengen een eigen kerk, waarschijnlijk een betrekkelijk grote zaalkerk, toegewijd aan OLV ten Hemelopneming.

Na de stichting van Nijenrode nam het aantal ridderhofsteden of versterkte huizen in Breukelen en omstreken binnen een eeuw sterk toe, met als belangrijkste Oudaen (laatste kwart van de 13de eeuw) en Gunterstein (omstreeks 1300), beide strategisch gelegen aan de Vecht. Oudaen is nooit verwoest geweest, zodat de bouwgeschiedenis ervan naar verhouding goed is na te gaan.

Anders was dat met Ruwiel. Amelis van Mijnden werd, als erfgenaam van het geslacht Van Ruwiel, met het slot Ruwiel beleend. De Aa was voor doorgaand scheepvaartverkeer in onbruik geraakt. Amelis was graafsgezind. Na langdurige belegering werd in 1352 Ruwiel ingenomen en vernield door de troepen van bisschop Jan van Arkel, die zo de keuze van de heren van kasteel Ruwiel voor de graaf van Holland afstrafte.

Rechtspraak

Nijenrode kreeg in de loop van de 14de eeuw een duidelijke greep op de bestuurlijke zaken in Breukelen en omstreken dankzij alle bezittingen (de Breukelerhof De Poel en alles wat daarbij hoorde) en rechten die Margriete van Rijn in haar huwelijk met Gijsbrecht van Nijenrode inbracht. De gerechtsheer zetelde vanaf die tijd niet meer op De Poel, maar op Nijenrode. Hij benoemde ook de schout. Het ligt voor de hand dat de schout bij voorkeur zijn ambtelijk domicilie koos in het waardshuis waarin men ook in verzekerde bewaring gesteld kon worden. Gijsbrecht II van Nijenrode liet daartoe het Regthuys bouwen, als uitvloeisel van zijn bestuurlijke verplichtingen.

Ook de waterstaatszorg - een belangrijke taak in onze streek - lag in belangrijke mate in handen van de schout.

Ontwikkelingen in de agrarische sector

In de 14de eeuw werd de overgang van akkerbouw naar veeteelt (met als oorzaak de bodemdaling in de veengebieden) nog versneld door de prijsstijging voor veeteeltproducten en handelsgewassen en een prijsdaling voor de traditionele akkerbouwproducten.

De bedrijfsverandering dwong de agrariërs tot vergroting van het bedrijfsoppervlak en een relatieve vermindering van het aantal arbeidskrachten. De werkzoekenden trokken naar Utrecht. De veehouders op ons platteland moesten zelf voor de afzet van de melk aan

de consumenten zorgen, een taak die meestal aan de boerenmeisjes werd toevertrouwd. Door de grotere afstand tot de stad Utrecht kon men vanuit onze omgeving met de verse melk minder goed concurreren met de boeren die dichterbij de stad woonden. Als gevolg hiervan nam de kaasproductie op de boerderijen in onze omgeving in omvang toe.

Nieuwe ontginningen

Pas omstreeks 1330 - 1345 werd opnieuw een groot veengebied ten oosten van de Vecht ontgonnen: het gebied tussen de Oude Weg (ter hoogte van de huidige Kalverstraat) en de Oude Lodijk (de tegenwoordige Herenweg in Breukeleveen).

In het tweede kwart van de 14de eeuw kreeg de landbouw daar weer nieuwe impulsen: men ging over op de teelt van allerlei handelsgewassen als koolzaad, raapzaad, mosterdzaad, hennepzaad en hop. Een en ander had een intensiever gebruik van de Vaart en de Weere tot gevolg. Zo ontstond nabij Vaart en Vecht het Huis Rietveld en, al even strategisch, nabij Weere en Vecht het Huis te Weeresteyn.

Achter de plaats waar nu de showroom van Van Ekris staat, heeft in de 12de eeuw een korenmolen gestaan, die tot aan het begin van de 16de eeuw in bedrijf gebleven is.

In 1385 gaf de bisschop toestemming tot het graven van de Heycop, om het overtollige oppervlaktewater van een groot gebied te lozen op de Vecht. Ruim 25 jaar later werd de Bijleveldse Wetering aangelegd, dankzij de graaf van Holland, via Holland afwaterend. Naast hun rol als watergangen hadden Heycop en Bijleveld ook een belangrijke functie als vaarwateren: een betere verbinding met de Vecht voor Kockengen, en de Bijleveld was nuttig voor de vaart naar en van Amsterdam.

Cursus rond de af bij circa het jaar 1400

Na tien eeuwen van de geschiedenis van het gebied van de huidige gemeente Breukelen besproken te hebben, ontbrak de tijd om de 15de eeuw, die ook tot de Middeleeuwen behoort, te behandelen. De grens trekken bij omstreeks 1400 is niet zo onlogisch, want in die tijd had ons gebied inmiddels voor het overgrote deel een structuur die in hoofdzaak stand gehouden heeft tot vandaag. En nu zit er misschien nog eens een cursus over 1400 - 1672 in het verschiep! Ook een boeiende periode (grensconflicten, Reformatie, Tachtigjarige Oorlog).

Met cadeaus en woorden van waardering werd de laatste cursusavond afgesloten. We wachten op het vervolg!

Irma Gondrie (cursist)

Boekje over begraafplaatsen in de Stichtse Monumenten Reeks

Op 22 juni 1996 werden in de aula van de begraafplaats Den en Rust te Bilthoven door de gedeputeerde voor monumenten en archeologie van de provincie Utrecht, de heer mr. D.H. Kok, de eerste exemplaren uitgereikt van het zevende deel in de Stichtse Monumenten Reeks: *Begraafplaatsen*, door E. Maes (uitgever Stichting Matrijs, Utrecht, 64 blz.). Daarmee werd het onderzoeksproject begraafplaatsen in de provincie Utrecht, een gezamenlijk initiatief van de Vereniging de Terebinth en de Stichting Stichtse Geschiedenis, afgerond. Aan dat project werd meegewerkt door leden van verscheidene historische verenigingen, waaronder de HKB.

De heer Kok wees in zijn toespraak op de in de laatste jaren zo toegenomen belangstelling voor de funeraire cultuur en schetste begraafplaatsen als monumenten in de meest letterlijke betekenis: verzamelingen van gedenktekens voor overleden personen, vaak sterk persoonlijk getint, verschillend in uitdrukking naar levensovertuiging, tijdsbeeld en maatschappelijke groepering. De heer Dr Mr J.W. Eggink, voorzitter van De Terebinth, omschreef historie als het terugroepen van het verleden in het heden en begraven als toevoegen aan de historie.

Helaas zijn er enkele onvolkomenheden in het zo interessante boekje: In de lijst van begraafplaatsen in onze provincie ontbreken de Breukelse begraafplaats aan het Zandpad en de beide begraafplaatsen in Nieuwer Ter Aa en wordt voor de begraafplaats aan de Dreef in Kockengen abusievelijk als stichtingsjaar 1873 opgegeven (het stichtingsjaar van de Rooms-Katholieke begraafplaats aan de Wagendijk). In het literatuuroverzicht staan wel de eerste twee artikelen die de heer J. Slingerland in ons tijdschrift publiceerde, maar niet de derde.

Arie A. Mantén